

Сергій Семенчук,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії,
кандидат історичних наук, доцент

МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІВАНКОВЕЦЬКОГО СВЯТИЛИЩА

У публікації проаналізовано «Звіт про роботу Средньодністрівської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці) Кам'янець-Подільська область» з наукового архіву Інституту археології НАН України археологічної експедиції в с. Іванківці Новоушицької територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Археологічна експедиція працювала під керівництвом Михайла Брайчевського у 1951 році.

Ключові слова: Михайло Брайчевський, с. Іванківці, святилище, археологія, ідоли.

Михайло Брайчевський народився 6 вересня 1924 року. Батько – Брайчевський Юліан Карлович – походив з шляхетного українського роду католицького віросповідання і все життя працював бухгалтером. Мати – Віра Архипівна – присвятила себе домашньому господарству, завдяки чому Михайло Юліанович, за його власними словами «зміг вести творче існування і досягти тих наслідків, які мали місце реально» (рис. 1).

Становлення Михайла Брайчевського, як вченого розпочалося вже у студентські роки, коли в 1944-1948 рр. він навчався на історико-філологічному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (Сагайдак 2004, с. 101). Саме тоді він захопився вивченням стародавньої історії та археології. Швидке зростання наукового потенціалу привело юного Михайла до думки про створення у Київському університеті Студентського наукового товариства, президентом якого він і був упродовж 1945-1946 років.

3 вересня 1945 р. Михайло Брайчевський, не припиняючи навчання на стаціонарі, почав працювати художником-креслярем в Інституті археології Академії наук України. Після закінчення університету в 1948 р. став молодшим науковим співробітником Інституту археології (Брайчевський Михайло...2024), а в 1955 р. – успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Римська монета на території УРСР» (Брайчевський...2015).

У 1960-1968 рр. Брайчевський працював в Інституті історії Академії наук України. Саме в цей час набула найбільшого розквіту наукова діяльність вченого. Крім написання монографій та статей, він був учасником багатьох творчих вечорів, зібрань, клубів, серед яких – знаменитий Клуб творчої молоді, який став осередком інтелігенції Києва. В цьому Клубі зустрічалися вчені й публіцисти – Іван Дзюба, Олена Апанович, Іван Світличний; поети й письменники – Іван Драч, Василь Стус, Ліна Костенко; художники – Галина Севрук, Георгій Якутович та багато інших видатних особистостей. Спілкування з ними, безперечно, сприяло збагаченню наукового потенціалу дослідника.

У 1968 р. Михайла Юліановича – провідного вченого Інституту історії – увільнено з роботи: начебто через скорочення штатів. Звичайно ж, причиною була не наукова неспроможність фахівця, а навпаки, його бурхлива наукова та громадська діяльність, гострі принципи виступи, що виходили за межі «дозволеного». Головною ж причиною звільнення була написана навесні 1966 р. праця під заголовком «Приєднання чи возз'єднання?» (Брайчевський 1972). Цей блискучий зразок

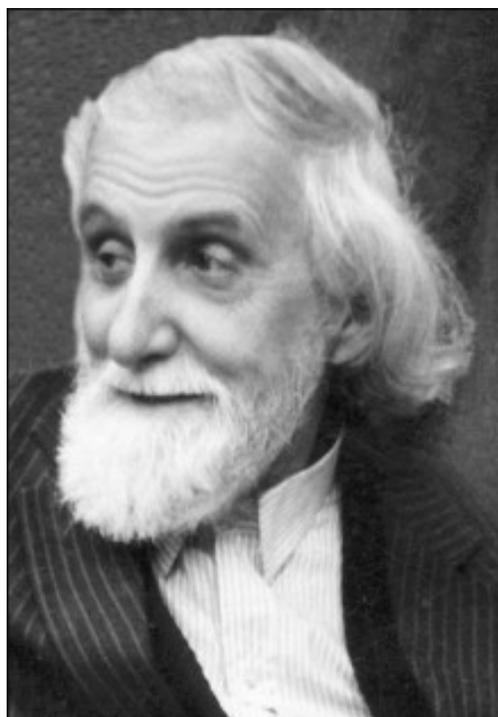

Рис. 1. Михайло Брайчевський

наукової аналітики, в якому було піддано нищівній критиці міф про нездатність українського народу до самостійного державотворення і споконвічне прагнення його до злиття з російським народом, приніс Михайлу Брайчевському всесвітню відомість. Михайло Юліанович у ті важкі часи не пішов на співпрацю з комуністичним режимом, у зв'язку з чим був змушений витримувати жорстокі поневіряння. Він став для української інтелігенції символом правдивого патріота батьківщини, який кинув виклик партійним історикам – фальсифікаторам історії України. Критикуючи «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954)», схвалені ЦК КПРС, Брайчевський писав: «...історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, що кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу. Всі конкретні явища в історії України – події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи – все оцінювалося під кутом зору не класової, соціальної суті, а їхньої позиції щодо Росії» (Брайчевський 1972, с. 18). Поява цієї блискучої статті стала визначним явищем в українській науці і культурі, відігравши надзвичайно важливу роль в самоусвідомленні українців.

У 1970 р. Михайло Брайчевський все ж повернувся до Інституту археології, став старшим науковим співробітником Київської постійно діючої експедиції як спеціального відділу з вивчення та збереження стародавніх пам'яток Києва та його околиць. Тут учений розгорнув енергійну діяльність зі створення щорічника експедиції «Київська старовина». Проте після зняття Петра Шелеста та приходу до влади Володимира Щербицького розпочалася нова хвиля репресій проти всього прогресивного та проти української науки загалом. Видання «Київська старовина» було закрито. Михайла Брайчевського знову звільнено з роботи, за офіційною версією «не пройшов конкурс на посаду старшого наукового співробітника». І знову будь-яка згадка про вченого чи посилання на його роботи стали суворо забороненими. Після багатьох років самостійної дослідницької діяльності, вимушеного писання «в стіл» Брайчевський лише в 1978 р. повернувся на роботу в Інститут археології» (Брайчевський...2024).

У 1989 р. Михайло Брайчевський захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. Цей захист був запізнілим офіційним визнанням заслуг ученого перед історичною наукою. Він проходив у формі наукової доповіді «Східні слов'яни у I тисячолітті н. е.», яка узагальнювала авторську концепцію розвитку східного слов'янства, викладену у шести монографіях та численних статтях. На початку 90-х років Брайчевського обирають професором Києво-Могилянської академії.

Михайло Брайчевський здійснив розвідки в Рівненській і Хмельницькій областях, у зоні затоплення Канівського водосховища. Досліджував Пастирське городище, давньоруські пам'ятки Переяслава, поселення черняхівської культури: Леськи, Черепин Корсунський, Іванківці, у Києві – Копиревкінець, «місто Ярослава». Був одним із засновників Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1966 р.). Чимало зробив він і для збереження давньої забудови історичних міст України та Києва (активно виступав проти реконструкції архітектурного комплексу Києво-Могилянської академії, Подолу). Перший підняв питання про відбудову Михайлівського та Успенського соборів.

Автор понад 600 праць, зокрема понад 20 монографій (деякі опубліковані після смерті) та розділів колективних монографій (Брайчевський...2015).

Помер Михайло Брайчевський 23 жовтня 2001 р. у Києві, залишивши нащадкам надзвичайно великий науковий та творчий доробок, а також численну кількість матеріалів своєї громадської та культурної діяльності (Брайчевський...2024).

Одним із важливих наукових здобутків вченого є роботи на відомому у науці дохристиянському святилищі в с. Іванківці Новоушицької територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, про що свідчить науковий звіт, який зберігається у науковому архіві інституту археології НАН України (Брайчевський, 1951, 44 с.) (рис. 2).

Наприкінці червня 1950 р. в Інститут археології АН УРСР надійшло повідомлення Івана Старунського про те, що у селі Іванківці колишнього Новоушицького району Хмельницької області є дві кам'яні скульптури, одна з яких стоїть вкопана в землю, із трьох сторін має зображення людських облич, а інша – лежить на поверхні ґрунту і уособлює одностороннє зображення людини. Надіслані І. Старунським графічні рисунки дозволили визначити, що кам'яні стели, про які йде мова, можуть буди давньослов'янськими ідолами.

На місце знахідки виїжджав відомий український археолог Володимир Довженок, який провів попереднє дослідження території. З'ясовано, що стели знаходяться на слов'янському поселенні II-IV ст. н. е. Крім двох стел, про які повідомлялося у листі Івана Старунського, в с. Іванківці виявлено третю скульптуру, яка була розбита господарем садиби і закопана в землю. Враховуючи рідкість подібних пам'яток та недостатню вивченість слов'янського язичництва на той час, а також те, що стели знаходились на території поселення, було прийнято рішення провести в Іванківцях археологічні розкопки. Оскільки питання з планами експедиції дещо затягувалося, на місце досліджень експедиція виїхала аж у другій половині вересня.

Учасниками експедиції були: Михайло Брайчевський – керівник; Алла Брайчевська (Сміленко) – молодший науковий співробітник (рис. 3) та Іван Заїздний – старший лаборант. Хоча наукові інтереси Брайчевського та Сміленко перетиналися, особливо в галузі слов'янської археології, немає підтверджень про їхнє родинне чи особисте відношення. Варто зазначити, що в деяких джерелах Алла Сміленко згадується також під прізвиськом «Брайчевська» (До 80 річчя... 2004, с. 155), що може свідчити про можливий шлюб або інший зв'язок, однак конкретних деталей щодо цього немає.

Археологічні дослідження тривали з 20 вересня по 10 жовтня та проходили, як стверджують автори звіту, у складних погодних умовах, що значно ускладнювало проведення розкопок. Виходячи з цього, завдання експедиції були дещо звужені і звелися до методики розвідкових розкопок, метою яких було з'ясування стратиграфічних нашарування об'єкта в районі місця розташування кам'яних стел, складові культурного шару та його зв'язок із кам'яними ідолами (Брайчевський, 1951, с. 1). Все ж вдалося з'ясувати, що на тому місці, де знаходились ідоли, справді було давнє святилище. Крім того, встановлено, що жителі селища займалися залізобним виробництвом (Брайчевський, 1953, 43-53).

Окрім археологічних досліджень на ранньослов'янському поселенні та поблизу кам'яних стел Середньо-Дністровська експедиція провела невеликі розвідки на південь та захід від села, внаслідок яких виявлено декілька об'єктів різних археологічних періодів.

Один із них – городище поблизу с. Хребтіїв, що розташоване за 8 км на південь від с. Іванківці, на правому березі р. Батіжок, яка впадає в Дністер за 1 км на південь від села в урочищі Погоріла (Маярчак, 2018, с. 341-342). Дослідник у звіті описує розміри городища та стверджує про відсутність на ньому культурного шару навіть у декількох ямах на самому об'єкті, але звертає увагу на скупчення вапнякового каміння між двома концентричними валами, сконцентрованого по одній лінії від одного схилу до іншого. Також не виявлено залишків культурного шару і на прилеглий до городища території, за виключенням декількох фрагментів ліпної нерівномірно випаленої кераміки у кількості шість шматків із домішками шамоту та крупнозернистого піску без орнаменту. На схід від городища дослідниками віднайдено крем'яне знаряддя у формі списа, але ця знахідка ніякого відношення до городища не має (Брайчевський, 1951, с. 35-36).

Також експедицією Михайла Брайчевського розвідково виявлено і обстежено трипільське поселення в урочищі Гончариха, яке являє собою початок глибокої долини, що впадає в р. Батіжок, по дорозі із с. Хребтіїв до с. Іванківці (Брайчевський, 1955, с. 178). Об'єкт розташований на незначному підвищенні, яке обмежується з обох сторін неглибокими заглибленнями в південно-східному напрямку.

На завершення дослідник висвітлює інформацію про знайдений в околицях с. Іванківці на березі безіменного струмка, який впадає в р. Батіжок, крем'яний відбійник, який не пов'язаний на його думку з культурним шаром досліджуваного святилища. Однак він цікавий тим, що має оброблений гострий край у вигляді півкруглого леза і може бути заготовкою для крем'яної сокири, є досить зручним для роботи у двох положеннях (Брайчевський, 1951, с. 41).

У підсумках Звіту Михайло Брайчевський стверджує, що археологічні розкопки підтверджують наявність на цьому об'єкті двох нашарувань – трипільського та черняхівського. Комплекс знахідок дає можливість вказувати на завершальний етап розвитку черняхівської культури (культури полів поховань) IV-VII ст. н. е. (Брайчевський, 1951, с. 41-44).

Таким чином Іванковецьке святилище виникло у період розквіту черняхівської культури (приблизно в III-IV ст. н. е.) та продовжувало існувати й значно пізніше – можливо тоді, коли саме поселення вже припинило своє існування. Про це свідчать знахідки кераміки середини та другої половини I тис. н. е. Проте, до епохи християнізації воно, вірогідно, так і не дожило.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. 2024. *Брайчевський Михайло Юліанович (1924–2001) – історик, археолог, громадський діяч: до 100-річчя від дня народження* [online]. Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/node/6599> [дата звернення 26 листопада 2024].
- Кафедра археології та музеєзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. 2015. *Брайчевський Михайло Юліанович* [online]. Режим доступу: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&view=category&id=240&Itemid=101 [дата звернення 28 листопада 2024].
- Брайчевський, М. Ю. 1972. *Приєднання чи возз'єднання? : критичні зауваги з приводу однієї концепції*. Торонто: Нові дні.
- Сагайдак, М. А. 2004. Михайло Брайчевський у просторі української культури 60-80 років ХХ ст. *Археологія*, 4, с. 101-105.
- Український Інститут національної пам'яті 2024. *1924 – народився Михайло Брайчевський, історик* [online]. Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/veresen/6/1924-parodyvsya-myhaylo-braichevskyy-istoryk>.
- Брайчевський, М. Ю. *Звіт про роботу Середньодністрівської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці). Кам'янець-Подільська область*. Науковий архів ІА НАНУ, ф.е., 1951/9 б.
- До 80 – річчя Алли Трохимівни Сміленко. 2004. *Археологія*, 3, с. 155.
- Брайчевський, М. Ю. 1953. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре. *Краткие сообщения Института материальной культуры*, 52, с. 43-53.
- Маярчак, С. П. 2018. *Історико-культурний розвиток Середньодністрівського лівобережжя у ХІ-ХІІІ ст. і формування Пониззя*. Хмельницький: ФОП Сторожук О. В.
- Брайчевський, М. Ю. 1955. Археологическая разведка в Новоушицком районе Хмельницкой области. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 178.

Serhii Semenchuk,

Associate Professor of the Department of Social Sciences,
Khmelnitskyi Humanitarian and Pedagogical Academy,
PhD in History, Associate Professor

MYKHAILO BRAICHEVSKYI: THE HISTORY OF RESEARCH ON THE IVANKIVTSI SANCTUARY

This article focuses on the early stage of scholarly research into the Ivankivtsi sanctuary, located in the Kamianets-Podilskyi district of Khmelnytskyi region, as carried out by the prominent Ukrainian historian and archaeologist Mykhailo Braichevskiy. The basis of the study is the archival «Report on the Work of the Middle Dniester Expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1951 (Ivankivtsi Village, Kamianets-Podilskyi Region)», preserved in the academic archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

The 1951 expedition marked a foundational moment in the investigation of sacred Proto-Slavic sites in the region. Under Braichevskiy's leadership, the expedition documented archaeological features that later played a key role in shaping our understanding of ancient Slavic spiritual practices and sacred spaces. This publication not only reintroduces little-known materials from the early Soviet period but also places them in a broader historiographic and cultural context.

Particular attention is paid to Braichevskiy's methodology, his interpretation of cult objects, and the significance of the Ivankivtsi site in the pantheon of early Slavic archaeology. The study aims to reaffirm the importance of this underexplored expedition and highlights Braichevskiy's contribution to the development of national archaeological scholarship.

Keywords: Mykhailo Braichevskiy, Ivankivtsi, sanctuary, archaeology, idols, Proto-Slavic religion, Middle Dniester expedition.

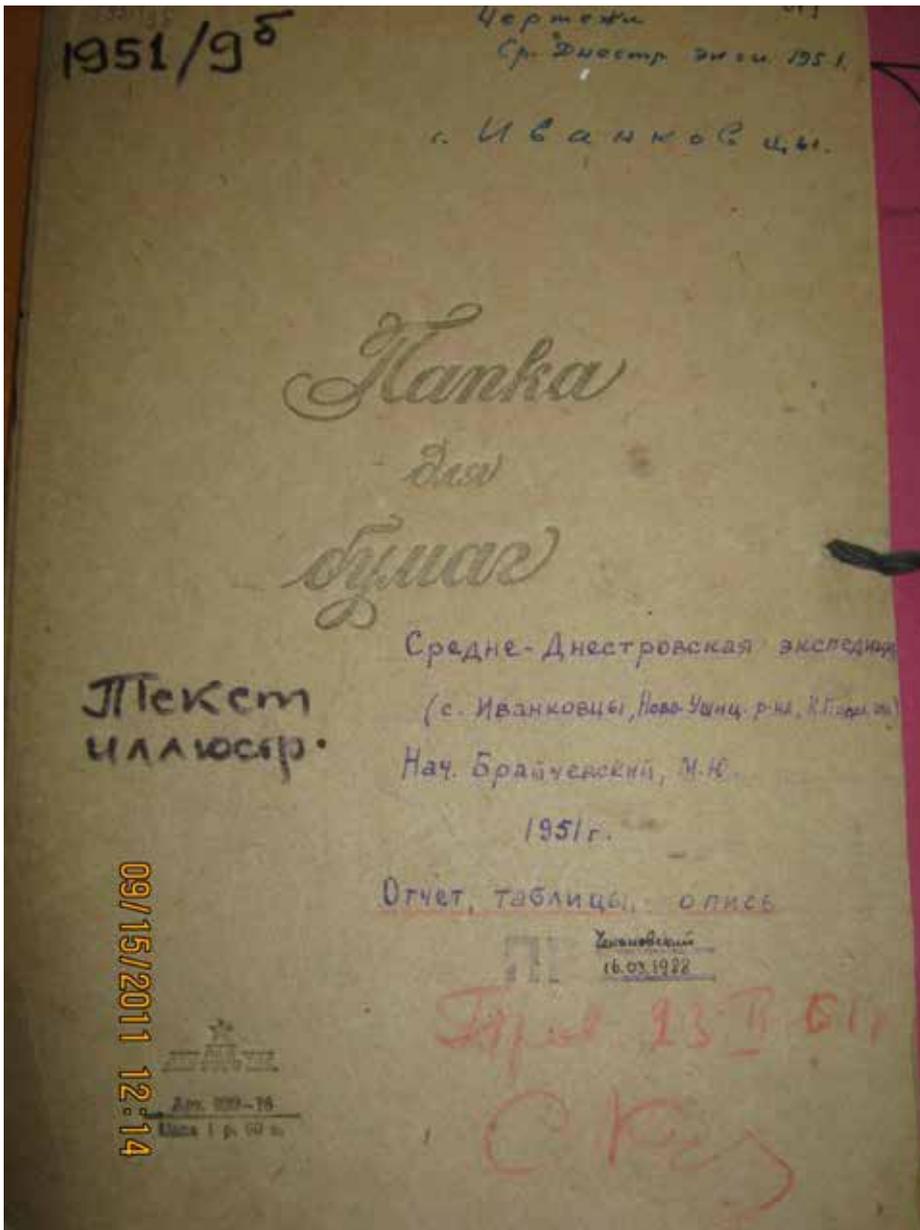

Рис. 2. Звіт про роботу Средньодністрівської експедиції ІА АН УРСР в 1951 р. (с. Іванківці) Кам'янець-Подільська область». Фото Сергія Семенчука. 2011 рік

Рис. 3. Алла Брайчевська (Сміленко)